

ՌՈՒՍԼԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1. ՌՈՒՍԼԱՆՑ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՍԿՋՈՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ-ռուսական առնչությունները, որոնք սկզբնավորվել են դեռևս IX դարից, հաջորդ դարերի ընթացքում ավելի են ընդարձակվում ու խորանում:

Վոլգայի հոչակավոր դելտան իթիլ քաղաքով Հյուսիսի լայն բացված դարպասն էր, ուր դեռ վաղնջական ժամանակներից մուտք էին գործում հայ, արար և արևելյան այլ վաճառականներ, շփվում ռուս, բուլղար, խազար բնակիչների հետ, տարբեր երթուղիներով գնում հեռուներ և շարունակում իրենց առևտուրը այլ վայրերում: Վոլգյան ճանապարհից էին օգտվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադվանքի հայերը¹, որոնք, շարժվելով Մեծ գետի միջին հոսանքով դեպի վեր, հասնում էին Վոլգա-Կամյան բուլղարների թագավորության նշանավոր մայրաքաղաք Մեծ Բուլղար: Այստեղ, ինչպես պարզվեց հատկապես վերջին տասնամյակներում Ա. Պ. Սմիրնովի կատարած պեղումներից, ստեղծվել և մինչև XIV դարը իր գոյությունը պահպանել էր հայկական մի դաղթոջախ²:

Այս վայրերում հայտնաբերվել են հայկական արձանագրություններով տապանաքարեր, որոնցից հնագույնը կրում է 1318 թվականը: Այդ գերեզմանների պեղումներից ստացված նյութերի ուսումնասիրությունը պրոֆ. Սմիրնովին բերել է այն եզրակացության, որ Մեծ Բուլղարի հայկական դաղութն ունեցել է նաև իր եկեղեցին:

Թաթարական ասպատակությունների հետևանքով XIII—XIV դարերում իթիլն ու Մեծ Բուլղարը աստիճանաբար կորցնում են իրենց նշանակությունը, 1240-ական թվականներից ապրանքափոխանակության կենտրոն է դառնում Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաք Սարայը, ապա նոր Սարայը՝ Սարայ-Բերկեն, XIII դարում հայերի զանգվածային տեղաշարժ է եղել դեպի Ստորին Վոլգա, Աստրախան, որտեղ նրանք հաստատվել ու բնակվել են տասնյակ տարիներ, իսկ հետագայում անցել են Ղրիմ: Ուշագրավ է 1319 թ. Սարայում գրված մի հիշատակարան, որի հեղինակը զանգատվում է գրչի համար անբարենպաստ, ցրտաշունչ եղանակից³: Աստրախանում և հարևան վայրերում հայերի բնակու-

¹ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 368:

² Տե՛ս Ա. Պ. Смирнов, Волжские булгары, М., 1954, էջ 185—195:

³ Տե՛ս «Դ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 155—156:

թյան մասին է վկայում նաև ուսմական տարեգրությունը: Այսպես, 1346 թ. ուժեղ համաճարակ է եղել Սարայում, Աստրախանում, որտեղ մեռել են «մուսուլմաններ, թաթարներ և հայեր»⁴:

Հայեր եղել են նաև Աղովում: Գրիգոր քահանան իր 1341 թ. գրած հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ գիրքս... ի քաղաքս յԱղախս, առ գրան սուրբ Լուսավորչին...»: Մի չափածո հիշատակարանի հեղինակ Աղովն անվանում է աննման քաղաք, ուր նա գնացել էր Կաֆայից: Այն փաստը, որ այդ քաղաքում վաճառվել է հայերեն մի ավետարան⁵, հիմք է տալիս խոսելու ոչ միայն այդտեղ մշտական հայ բնակչության գոյության, այլև Աղովի, Կաֆայի ու վոլգյան քաղաքների հայերի միջև մշակութային ու տնտեսական կապերի առկայության մասին:

Վոլգա-Դոնյան առևտրին մասնակցում էին հայ և ռուս վաճառականներ, որոնք աշխույժ գործարքներ էին կատարում նիժնի նովգորոգում, Կազանում, հավանաբար նաև Մոսկվայում⁶:

Ինչպես հաղորդում է ռուսական տարեգրություններից մեկը, 1368 թ. ուշկույնիկները կոտորել են «բուսուրման» և հայ վաճառականներին ու թալանել նրանց «անթիվ ապրանքները»⁷: Մոսկվայի մեծացման ու հղորացման ղուգրնթաց հաճախակի են դառնում հայերի այցելությունները ինչպես Աստրախանից, Աղովից, այնպես էլ Ղրիմից և Կենտրոնական Նվրուպայի հայկական դաղթավայրերից: Հովհաննես Մկրտչի տոնին Կազանում մեծ տոնավաճառ էլ բացվում, որին մեծաքանակ ապրանքներով մասնակցում էին արևելյան, ռուսական (այդ թվում՝ մոսկովյան) վաճառականները⁸:

Մոսկվայում, արդեն XV դարում, կար հայկական փոքր գաղթօջախ, որն սկիզբ էր առել դեռևս XIV դարից: Երբ 1390 թ. այրվեց Մոսկվայի պոսադը (Կրեմլի շուրջն ստեղծված արհեստավորա-առևտրական թաղամասը), պարզվեց, որ հրդեհն սկսվել էր հայազգի Աբրահամի տնից⁹: Հայերի առկայության մասին է վկայում և այն փաստը, որ Կիպրիանոս Միտրոպոլիտը, կատաղի հակառակորդ լինելով «հայկական աղանդի», դժգոհությամբ է արտահայտում ռուսների ու հայերի միջև ամուսնական ու բարեկամական կապեր հաստատելու կապակցությամբ, պատվիրում է սեր ու բարեկամություն չհաստատել հայերի հետ, քանի որ նրանք ուղղափառ-քրիստոնյաներ չեն: «Միտրոպոլիտների խստիվ ներշնչումների հետևում պարզ նկատվում է իրական դրությունը, — գրում է ակադեմիկոս Մ. Ն. Տիխոմիրովը, — շարքային ռուս մարդիկ մեծ տարբերություն չէին տեսնում ուղղափառ և հայկական դավանանքների միջև, հաճույքով շփվում էին և խնջույքներ ու բարեկամություն անում, ամուսնանում հայերի հետ ու նրանց թողնում իրենց եկեղեցիները»¹⁰:

Հայերը ոչ միայն մշտական բնակիչներ էին, այլև հյուրեր, որոնք գալիս էին Աստրախան՝ «փառավոր տոնավաճառի»: Գրիգոր Լուսիկովը ռուս արքու-

⁴ «Полное собрание русских летописей», т. XXV, էջ 175 (այսուհետև՝ ПСРЛ):

⁵ Տե՛ս «ԺԴ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 329—330:

⁶ Տե՛ս Մ. Н. Тихомиров, Древняя Москва, М., 1947, էջ 98—99:

⁷ ПСРЛ, т. XVIII, էջ 104:

⁸ Տե՛ս Մ. Н. Тихомиров, Древняя Москва, էջ 98—99:

⁹ Տե՛ս И. Забелин, История города Москвы, ч. I, М., 1902, էջ 98:

¹⁰ М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, էջ 143:

նրբին հղած իր 1673 թ. նամակում նշում է, որ հարյուր տարուց ավելի է, ինչ հայերն ապրում են Աստրախանի արվարձանում՝ ըստ ցարի հրամանի¹¹։

Այն, որ Աստրախանում դեռևս նախառուսական շրջանում եղել է բավականին մեծ հայկական գաղթօջախ, հաստատվում է թեկուզ հետևյալ փաստով. Ուլյանովսկի մարզում կա մի լեռ, որը կոչվում է «Հայկական զառթափ լեռ» (Армянская Крутая гора)։ Լեռն այսպես է կոչվել ի հիշատակություն Աստրախանի հայերի խռովության, որի ժամանակ նրանք այստեղ ամրություններ են կառուցել¹²։

Դեռևս XV դարում և XVI դարի առաջին կեսին հայկական գաղթօջախ է Լդել նաև Կաղան քաղաքում։ Ինչպես կարդում ենք «Կաղանի պատմության» մեջ, 1550—1552 թթ., երբ սուր պայքար էր գնում Մոսկովյան պետության և Կաղանի խանության միջև, Կաղանում, ի թիվս արևելյան այլ վաճառականների, կային մեծ թվով հայեր, որոնց մեջ նաև փորձված թնդանոթաձիգներ։ Ի դեպ, ուշադրավ է, որ դեռևս այդ ժամանակ հայերի համակրանքը ռուսների կողմն է Լդել, երբ թաթարները մահվան սպառնալիքով ստիպել են հայ թնդանոթաձիգներին կրակ բացել ռուսների դեմ, նրանք կամ հրաժարվել են, կամ կրակել այնպես, որ արկերը չընկնեն ռուսների վրա¹³։

Կաղանում մինչև հիմա պահպանվել են «Հայկական փողոց», «Հայկական հրապարակ», «Հայկական դերեղմանատուն» անվանումները, դերեղմանատանը պահպանվել են տասլանաքարեր և մոտ մեկ մետր շառավիղ ունեցող արևի ժամացույց։ Այս բոլորը վկայում են այնտեղ գոյություն ունեցած հայկական դադութի մասին։

Ռուսաստանի վոլգյան քաղաքների և մասնավորապես, հայկական գաղթավայրերի աճն ու ձևավորումը կատարվել է XVI դարի երկրորդ կեսից, երբ ուժեղացավ Մոսկովյան պետությունը և Կաղանի ու Աստրախանի խանությունները միացվեցին Ռուսաստանին։ Դրանից հետո էլ թաթարական և թուրքական ասպատակությունները շարունակվում էին ու խանգարում քաղաքային կյանքի խաղաղ զարգացմանը։

2. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ

Ռուսաստանի հայկական ամենահին ու երկարակյաց գաղթօջախներից է Լդել Աստրախանը։ Հայերն այստեղ հաստատվել են XVI դարի երկրորդ կեսում։ XVII դարի սկզբին մշտական բնակություն հաստատած հայերի թիվը այստեղ փոքր է եղել՝ ընդամենը 11 ընտանիք, սակայն, մեծաթիվ են եղել եկվոր հայ վաճառականները¹⁴։ Աստրախանը և Վոլգայի ափամերձ շրջանները տնտեսապես հետադիմեցին լեհ-շվեդական արշավանքների (1605—1612) և այս ժամանակաշրջանում ծավալված գյուղացիական շարժումների հետևանքով։ Դրանից հետո, երբ առևտրի համար ստեղծվեցին նպաստավոր պայման-

¹¹ Տե՛ս Центральный Государственный архив древних актов (ЦГАДА), ф. 100, 1672—1673 гг., № 1, л. 340—341։

¹² Տե՛ս «Географический словарь Российской империи», ч. I, М., 1801, էջ 200։

¹³ Տե՛ս «Казанская история», М., 1954, էջ 135։

¹⁴ Տե՛ս Н. И. Веселовский, Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I, СПб., էջ 110—111 և 123—124։